

OVER VROUWEN

Susan Sontag (1933-2004) schreef een groot aantal non-fictiewerken, waaronder de baanbrekende essaybundel *Tegen interpretatie*, en vier romans, waaronder *In Amerika*, waarvoor ze de National Book Award kreeg.

SUSAN
SONTAG
OVER
VROUWEN

Met een inleiding van Bregje Hofstede

UITGEVERIJ PLUIM
AMSTERDAM / ANTWERPEN

Eerste druk, juni 2023

Copyright © 2023, Susan Sontag
All rights reserved

© 2023 Nederlandse vertaling
Karina van Santen en Martine Vosmaer
Oorspronkelijke titel *On Women*
Oorspronkelijke uitgever Picador
Omslagontwerp Roald Triebels
Credit omslagfoto Henri Cartier-Bresson
Typografie binnenwerk Michiel Niesen, Haarlem
Productiebegeleiding Tim Beijer
Drukkerij Wilco, Amersfoort

ISBN 978 94 933 0464 2

NUR 320

www.uitgeverijpluim.nl

Inhoud

Niet 'vrouwelijk' zijn, maar solidair met vrouwen
– *inleiding door Bregje Hofstede* 7

De dubbele moraal van het ouder worden 21

De derde wereld van de vrouw 63

De schoonheid van een vrouw: vernedering
of bron van macht? 117

Schoonheid: wat zal de volgende verandering zijn? 122

Fascinerend fascisme 134

Feminisme en fascisme: een gedachtewisseling
tussen Adrienne Rich en Susan Sontag 175

Het *Salmagundi*-interview 187

Verantwoording 221

Niet ‘vrouwelijk’ zijn, maar solidair met vrouwen

Susan Sontags feminisme
Bregje Hofstede

1.

‘Ik lees eigenlijk geen vrouwen, maar voor jou heb ik een uitzondering gemaakt.’ Deze opmerking heb ik al in verschillende vormen gekregen, altijd van een man, die pretendeerde me bij zijn goede gratie uit een hypothetisch vrouwengetto te bevrijden, zodat ik voor een keertje mee kon doen met de échte schrijvers.

Het maakte me kwaad, en toch herken ik het als compliment. Ik wíl ook niet bij een vrouwenclubje horen. Als ik een bio van mezelf moet inleveren of corrigeren voor een of andere publicatie, maak ik van het woord *schrijfster* altijd *schrijver*. Het is een poging om gecategoriseerd te worden op basis van mijn werk, niet mijn gender.

Niet ‘vrouwelijk’ willen zijn, maar wel solidair met vrouwen: niemand belichaamde die paradox zoals schrijver Susan Sontag (1933-2004).

Er bestaat een anekdote over haar uit de jaren zestig; ze staat dan aan het begin van haar roem, en ze is voor het eerst uitgenodigd voor een auteursdiner bij haar New Yorkse uitgeverij. Naar gewoonte splitsen de gasten zich

na het eten op in twee groepen: de mannen trekken zich terug in de ene ruimte, de vrouwen in de andere.

Even is Susan in verwarring. Dan beseft ze wat er gebeurt. En zonder een woord aan de gastvrouw te richten beent ze weg om zich bij de mannen te voegen.

Deze anekdote – uit Sigrid Nunez' memoir *Sempre Susan* – is emblematisch. Sontag schreef weliswaar een aantal stukken over vrouwen en feminisme, die nu voor het eerst zijn gebundeld. Maar ze wilde er niet door worden opgeslokt. De titel van *Sontag on Women* zegt het al: schrijven over vrouwen, prima. Maar schrijven *als* vrouw? Dat niet.

'She would not even allow there was such a thing in the world as a woman's point of view,' schrijft Nunez.

2.

Het zou gemakkelijk zijn om Sontags kennelijke ongemak met vrouwelijkheid te verbinden met haar moeder, met wie ze een moeilijke relatie had ('Everything "feminine" is "*en principe*" poisoned for me by my mother,' schreef ze in 1986 in haar dagboek). Maar dat is te simpel gesteld. Het gaat dieper, en wortelt in Sontags levenslange streven naar eerlijkheid en waarheid.

Dit is het credo waarmee ze haar eerste dagboek als veertienjarige begon:

I believe:

(a) that there is no personal god or life after death

(b) that the most desirable thing in the world is freedom to be true to oneself, i.e., Honesty

(c) that the only difference between human beings is intelligence

De lijst gaat nog door tot (h), maar met deze eerste geloofsartikelen is meteen de kiem gelegd voor Sontags drang om de vrouwenkamer te verlaten. Vrouwen (om Sontags term te gebruiken, en niet het correctere 'mensen met een baarmoeder') zijn namelijk níét vrij om zichzelf te zijn – nog minder dan mannen. Ze worden níét primair beoordeeld op hun intelligentie, de enige eigenschap die Sontag zelf de moeite waard vond (c). In plaats daarvan primeert het uiterlijk. En die nadruk op uiterlijk staat op gespannen voet met eerlijkheid en trouw aan jezelf (b). Sterker nog, Sontag zou stellen dat het onmogelijk is om tegelijk *vrouwelijk* (feminien) en *eerlijk* te zijn.

3.

In haar dagboeken rekent Sontag zichzelf levenslang oneerlijkheid aan. Keer op keer maakt ze lijstjes van haar eigen karakterfouten, waarin ze bijna altijd 'liegen' opneemt.

Haar gevoel van onechtheid heeft dikwijls te maken met behaagzucht en wat eruit voortkomt: met name het

veinzen van hulpeloosheid of onwetendheid. Gedrag dat Sontag aanduidt met de letter x. Vooral in 1960 duikt die voortdurend op in haar dagboek, soms ook als bijvoeglijk naamwoord, werkwoord of bijwoord: *x-ing*, *x-y*, *x-ily*. Ze definieert het aarzelend:

x = the compulsion to be what the other person wants.

“x” is when you feel yourself an object, not a subject.

x = the desire to place myself under the protection of others. In advance payment for this protection, I offer my amiable helplessness.

x is why I am a habitual liar. My lies are what I think the other person wants to hear.

All the things that I despise in myself are x: being a moral coward, being a liar, being indiscreet about myself + others, being a phony, being passive.

Het is merkwaardig dat de zeer erudiete Sontag deze parade van valse bescheidenheid, dweepziekte en hui-chelarij liet schuilgaan onder een letter. De briljante schrijver die sinds haar jeugd eindeloze lijstjes met buitenissig vocabulaire bijhield in haar notitieboeken om haar woordenschat verder uit te breiden, had hier geen woord voor?

Of misschien had ze dat wel, maar wilde ze er niet aan.

Pas jaren later zou ze het vinden: vrouwelijkheid, oftewel femininiteit – de gegenderde gedragsregels die in onze samenleving bij het bezit van een baarmoeder horen.

4.

Eerlijkheid is moeilijk voor wie vrouwelijk wil zijn. Neem de simpele vraag 'Hoe oud ben je?', waarmee Sontag *On Women* begint; een vraag waar veel vrouwen met tegenzin op antwoorden. Ze zullen aarzelen, schrijft Sontag; en als ze denken dat ze daarmee weg kunnen komen, zullen ze liegen.

Waarom die schaamte? Omdat veroudering érg is voor vrouwen, veel meer dan voor mannen. Hoezo dan? Omdat 'vrouwelijkheid' precies zó is gedefinieerd dat de waarde van een vrouw, in de ogen van de wereld, enkel kan afnemen met de jaren. Zij wordt vooral gewaardeerd op basis van fysieke schoonheid, een schoonheid die voor haar gepaard móét gaan met jeugdigheid. Oudere, verweerde mannen verheerlijken we graag in films en reclames; voor oudere vrouwen bestaat er geen corresponderend, rijp schoonheidsideaal. De ideale vrouwelijkheid is meisjesachtigheid, compleet met de morele eigenschappen die we associëren met jonge kinderen: hulpbehoevendheid, naïviteit, onschuld.

Dat zorgt voor een sterke perverse prikkel. Een man die leeft, successen boekt en ervaring opdoet, wordt aantrekkelijker volgens de geldende normen. Ontwikkelt een vrouw zich als subject, vergaart ze kennis of maakt ze

naam in haar vak, dan maakt dat haar mÍnder aantrekkelijk: mannen zullen geÍntimideerd zijn, en haar moeilijker kunnen zien als een seksueel object. Voor een vrouw bestaat er dus een tegenstelling tussen wat haar aantrekkelijk maakt, en wat haar efficiÍnt, vaardig of machtig maakt. En daarom is ouder worden juist voor vrouwen zo'n drama. Persoonlijke groei helpt hen niet *als vrouw*; tegen hun razendsnelle seksuele diskwalificatie kunnen ze helemaal niets doen.

De wereld verwacht eerst en vooral dat ze zich presenteren als fysiek aantrekkelijk object, en om dat te bereiken moeten ze wel veinzen. Make-up is de verwachting en (in sommige beroepsgroepen) de eis. Een vrouw móét een nieuw gezicht op haar gezicht schilderen. Ze móét de natuurlijke ontwikkeling van haar lichaam tegen proberen te gaan. Ze móét liegen over haar leeftijd, desnoods via het scalpel van een plastisch chirurg. Hoe ouder ze wordt, hoe meer valsheid – hoe meer 'x' – er nodig is om aan haar rol als vrouw te blijven voldoen.

Cruciaal is dat die valsheid niet alleen raakt aan haar voorkomen, maar ook aan haar karakter. Met de jaren wordt een mens in principe competent, minder hulpbehoevend, enzovoort. Maar leeftijd en ervaring eroderen de aangeleerde, zogenoemd 'vrouwelijke' eigenschappen, die daarom mettertijd steeds fictioneler worden. "Femininity" is identified with incompetence, helplessness, passivity, non-competitiveness, being nice. Age does not improve these qualities,' schrijft Sontag.

Hoe ouder ze is, hoe meer een vrouw moet doen alsof ze moreel, psychologisch en fysiek nog in de kinderschoenen staat.

Sontag wil volwassen zijn. 'Remember,' wrijft ze zichzelf in haar dagboek van 1958 in. 'My ignorance is *not* charming. Better to know the names of flowers than to confess girlishly that I am ignorant of nature. Better to have a good sense of direction than to describe how often I get lost. These confessions amount to boasts, but I have nothing to boast about. Better to be knowing than innocent. I am not a girl anymore.'

We hebben 'vrouwelijkheid' zo gedefinieerd dat de oppervlakkige vrouw een pleonasme is. Vrouwen leren het belangrijk te vinden hoe ze ogen, niet wie ze zijn of wat ze doen, schrijft Sontag. Zo worden ze narcistisch en afhankelijk van andermans goedkeuring, en uiteindelijk draait het erop uit dat ze daadwerkelijk inferieur zijn. De enorme nadruk op haar uiterlijk verwringt de geest van een meisje zo dat ze verwordt tot een halvegare, stelt Sontag; onzelfstandig, onverantwoordelijk, ijdel, 'a kind of moral idiot'.

Dáárin ligt de werkelijke onderdrukking. 'This culture retards women. [...] It mutilates them profoundly and makes them unfit for first-class adulthood.'

Om Sontags eigen term te gebruiken: de manier waarop vrouwelijkheid wordt vormgegeven, maakt vrouwen vatbaar voor 'x'. ('Maybe people who are x-prone are habitually irresponsible?')

Aan die druk om te doen alsof je kleiner, dommer, onschuldiger en liever bent dan je werkelijk bent, is nog niet veel veranderd.

Zo vertelt de bekende Amerikaanse coach Tara Mohr dat ze een enquête afnam onder alle vrouwen die haar volgen. Ze vroeg hen wat hen in hun carrière en dagelijks leven het meeste dwarszat. Geldproblemen? Stress? Tijdgebrek? Work-life-balance? Hun gezondheid? Nee. Het nummer 1-probleem, het grootste struikelblok voor moderne vrouwen, luidde, ook in de eenentwintigste eeuw: *I'm playing small*.

Vandaar Sontags reserves over het heil van liberale hervormingen. Ze stelt dat verworvenheden zoals het recht op abortus en toegang tot hoger onderwijs wel wenselijk, maar in feite niet zo belangrijk zijn. Het toekennen van gelijke rechten aan een psychologisch mishandelde groep maakt die groep niet plotseling gelijkwaardig. Op papier wel – maar niet in bed, niet op het werk, niet in de spiegel, niet aan de keukentafel, niet in gedachten.

5.

De culturele codes van vrouwelijkheid nodigen de halve bevolking dus uit om klein, afhankelijk, onvolwassen, zwak en oppervlakkig te zijn en te blijven.

Second-class citizens. Wie wil daar nou bij horen? Sontag niet.

In *Sempre Susan*, de reeds genoemde memoir van Sigrid Nunez, komt Sontag naar voren als een vrouw die zeer ambigu tegenover haar eigen sekse stond. Nunez had in haar jeugd een relatie met Susans zoon, David, die nog inwoonde bij zijn moeder. Nunez trok bij hen in, en leerde zo ook Susan van dichtbij kennen. Ze was toen zelf een beginnend auteur, en werd door haar formidabele schoonmoeder gewaarschuwd: 'Beware of ghettoization. Resist the pressure to think of yourself as a woman writer.'

Het kwam erop neer om niet te feminien te zijn. 'Most women were afraid to assert themselves, afraid of looking too smart, too ambitious, too confident. They were afraid of being unladylike. They did not want to be seen as hard or cold or self-centered or arrogant. They were afraid of looking masculine. Rule number one was to get over all that,' vat Nunez Sontags opvatting samen.

Trouw zijn aan jezelf, was het credo – niet aan een stereotype.

Een van de dingen die Sontag weigerde te doen, was zich opdirken. Ze droeg platte schoenen, geen hakken; zwart, geen roze, een broek met handige zakken, geen handtas. Haar parfum was Dior Homme.

'She said: "Here's a big difference between you and me. You wear makeup and you dress in a certain way that's meant to draw attention and help people find you attractive. But I won't do anything to draw attention to my

looks. If someone wants to, they can take a closer look and maybe they'll discover I'm attractive. But I'm not going to do anything to help them." Mine was the typical female way,' schrijft Nunez, 'hers was the way of most men.'

Sontag was niet lief, niet inschikkelijk, niet bevallig. Ze conformeerde zich niet aan de verwachtingen van 'vrouwelijkheid'. Met effect: volgens de invloedrijke critica Elizabeth Hardwick was ze 'niet echt een vrouw'.

Ik betwijfel of Sontag zo'n uitspraak erg had gevonden. Ze was gevoelig voor exceptionalisme – het gevoel een uitzondering te zijn, en boven anderen uit te stijgen. Zeker boven andere vrouwen. En ze zag het probleem met seksisme niet zo, geeft ze in *Sontag on Women* toe. Zij kon toch de hoogste toppen van de culturele faam bereiken? Waar hadden die andere vrouwen het over als ze klaagden over de obstakels die ze tegenkwamen?

6.

De losse essays in deze nieuwe bundel bestrijken verschillende thema's. Ten eerste buigt Sontag zich over fysieke schoonheid, en de vraag waarom die zo'n molensteen is rond de nek van vrouwen ('the theatre of their enslavement'). Waarom is veroudering erger voor vrouwen dan voor mannen? Is de snelle opeenvolging van schoonheidsidealen bevrijdend of juist niet?

Ze buigt zich ook over de verhouding tussen socialisme

en feminisme, en ze schrijft over fascisme en fascistische esthetiek, met name in de films van Leni Riefenstahl.

Dat laatste essay komt haar op kritiek te staan, bij monde van Adrienne Rich, dichtster en feminist. Rich noemt Sontags essay in een ingezonden brief weliswaar briljant, maar ze betreurt ook dat Sontag bepaalde connecties met 'de vrouwenzaak' niet legt. Was ze dan geen gecommiteerd feminist? Dorst ze de *moral plunge* niet maken? Was feminisme voor Sontag maar een intellectuele oefening, in plaats van een doorvoelde werkelijkheid – haar *éigen* werkelijkheid, als vrouw?

Tussen de regels lees ik Rich' ergernis over Sontags tegenzin om zich publiekelijk bij die tweederangs vrouwenclub te voegen. Nergens schrijft ze: ik, een vrouw. Waar was haar solidariteit?

Sontag reageert stekelig. 'Although I defy anyone to read what I wrote and miss its personal, even autobiographical character, I much prefer that the text be judged as an argument and not as an "expression" of anything at all, my sincere feelings included.'

Sontag wil méér doen dan dingen 'doorvoelen' of zich 'uitdrukken': ze wil argumenteren. Fel verzet ze zich tegen de valse tegenstelling tussen intellect en emotie. 'Feminist criticism [wrongly makes] ... demands for intellectual simplicity, advanced in the name of ethical solidarity.' Een anti-intellectualisme dat ze vaker opmerkt in feministische retoriek, en dat volgens haar uitermate ge-

vaarlijk is. Het lijkt misschien alsof je solidair bent, maar het tegendeel is waar.

Feministen zijn veel te gretig om de intellectuele oefening naar de vuilbak te verwijzen, aldus Sontag. Terwijl het juist voor hen gevaarlijk is om emotie ('doorvoelde werkelijkheid') tegenover intellect te plaatsen. Wie elke discussie terug wil brengen tot een vooraf vaststaand punt uit de feministische canon, desnoods ten koste van complexiteit en nuance, bewijst het feminisme geen dienst. Want als je de minachting voor nuance doortrekt, kom je precies uit waar je als feminist niet wilt zijn: bij repressie en het anti-intellectualisme dat de voedingsbodem is voor fascisme. Het eindstation van feministisch gemotiveerde versimpeling is patriarchaat pur sang.

Om haar punt te onderstrepen, verwijst ze naar Goebbels die in 1936 de kunstkritiek verbood vanwege de 'typisch Joodse karaktertrekken' ervan, in Sontags woorden: 'putting the head over the heart, the individual over the community, intellect over feeling'.

Juist een feminist moet kritisch denken over feminisme; het feit dat ze schrijft als vrouw, is irrelevant en ontslaat haar van geen enkele scherpte. En daarmee zijn we terug bij de rode draad van *Sontag on Women*: haar weigering van genderenclaves, die op gespannen voet staan met haar hoogste waarden: intellect, argument, waarheid.

Sontag roept op om het intellect en de complexiteit te verdedigen tegen elke versimpeling. In tijden van de

tweet en de story is dat zowel moeilijker als belangrijker dan ooit.

In haar dagboek schreef Sontag: 'Each time that one (that I) surrenders to one's vanities, each time that one thinks and lives for the sake of "appearing", one betrays...' Hiermee veroordeelt ze gelijktijdig de traditionele gendernormen die misvormende ijdelheid in de hand werken, én de ongenuanceerde feministische reactie daarop.

Elke keer dat je kiest voor een feministische pose om maar niet buiten de groep te vallen, elke keer dat je de mening van anderen overneemt zonder goed voor jezelf na te denken, pleeg je verraad – en niet alleen aan jezelf.

7.

Sontag 'niet echt een vrouw' noemen, zoals Elizabeth Hardwick deed, is een klassieke reactie. Uitzonderlijke vrouwen worden vaker onvrouwelijk genoemd. Wie de beperkende definitie van 'de vrouw' ontstijgt, en daarmee aantoonbaar dat die niet klopt, wordt simpelweg buiten de groep geplaatst, zodat het idee van 'de vrouw' onaangetaast kan blijven.

Terwijl dat idee juist moet sneuvelen. Het is daarom niet genoeg om je af te keren van 'het vrouwelijke'. Je kunt de vrouwenkamer verlaten, maar je moet de deur achter je openlaten. Waar het op aankomt, is eerlijkheid.

'The first responsibility of a "liberated" woman is to lead the fullest, freest, and most imaginative life she can.

The second responsibility is her solidarity with other women,' schrijft Sontag. '[S]he has no right to represent her situation as simpler, or less suspect, or less full of compromises than it really is.'

Dat ze zichzelf hiermee bedoelt, blijkt vooral uit de woorden die Sontag in de mond legt van een personage, Eleonora de Fonseca Pimentel – een erudiete, achttiende-eeuwse, republikeinse dichteres, geëxecuteerd wegens revolutionaire ideeën. Aan het slot van haar roman *The Volcano Lover* (1992) spreekt Eleonora ons postuum toe, en vraagt ze zich af of ze tijdens haar leven wel solidair genoeg is geweest met haar zusters. Ze las de feministische pamfletten uit haar tijd wel, vertelt ze, maar ze brak publiekelijk geen lans voor de rechten van de vrouw.

'I was independent. I had not sacrificed my mind to some trivial idea of my sex. Indeed I did not think of myself as a woman first of all.' Ze zette zich niet in voor vrouwen maar voor de revolutie (zoals Sontag zich inzette voor het marxisme). Het feit dat ze een vrouw was, leek haar iets om snel overheen te stappen. 'I was glad to forget I was only a woman. [...] Sometimes I had to forget that I was a woman to accomplish the best of which I was capable. Or I would lie to myself about how complicated it is to be a woman. Thus do all women, including the author of this book,' schrijft Eleonora, en richt de schijnwerper dwars door de vierde wand heen op Sontag zelf.

En ze vervolgt: 'But I cannot forgive those who did not care about more than their own glory or well-being. They were despicable. Damn them all.'